drugom polu, proističu iz vjerske netolerancije, hroničnog osjećaja inferiornosti i isključivosti prema drugim kulturnim vrijednostima. Strah crkve od evropskih integracija je doista kompleksan. On je mješavina historijskog sjećanja, inferiornosti i posljedica dugotrajne izolacije. Globalizacija se vidi kao proces razaranja "države-nacije i njene kulture". Bez preispitivanja uloge SPC, prema ocjenama nekih analitičara, srpski narod može biti lišen identiteta moderne nacije. Tomanićeve analize i vrijedonosni sudovi, iako sa bliske distance, otvaraju niz pitanja. Njegova knjiga je korak naprijed u kritičkom promišljanju višeslojnih tema vezanih za mjesto Srpske pravoslavne crkve, proučavanje uzroka i posljedica njenog društvenog angažmana. Ona upućuje i na potrebu interdisciplinarnog istraživanja uloge i svih drugih vjerskih institucija u vremenu nestanka nekadašnje države i onome što nakon toga nastaje. ■

Safet Bandžović

Todor Kuljić, *Prevladavanje prošlosti: uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*. Beograd : Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2002, str. 508.

Historijska nauka je jedan od najosjetljivijih barometara duhovne atmosfere u društvu. Krajem XX stoljeća duboko se izmijenilo promatranje država, etničkih i socijalnih grupa na vlastitu prošlost. Prerada prošlosti je podstaknuta složenim prožimanjem promijenjenog globalnog odnosa nacionalnih i ideoloških snaga u svijetu i raznorodnih lokalnih interesa vladajućih snaga u pojedinim zemljama. Ona se tretira kao proces promjene vrijedonosnog jezgra epohalne svijesti koji teče u napetosti između globalizacije i fragmentizacije. Bez razumijevanja globalnog stanja revizionizma lahko se može precijeniti originalnost i samostalnost procesa u vlastitoj sredini. Dr. Todor Kuljić, profesor sociologije politike na Filozofskom fakultetu u Beogradu, autor je ove impresivne knjige, napisane na razmeđu stoljeća i nakon jasnog kraja jedne epohe, u kojoj je riječ o ključnoj idejnoj strani procesa koji je u njenom podnaslovu. Ona se bavi dijelom idejnih promjena koje se tiču izmijenjenog viđenja historije. Nova viđenja prošlosti praćena su u najznačajnijim međunarodnim naučno-političkim raspravama krajem prošlog stoljeća, koje su u središtu knjige, ali i historijskim sadržajima službenih ideologija glavnih evropskih zemalja. Prevladavanje prošlosti usložnjava okolnost da je u tom procesu uvijek sadržan politizirani dualizam između moralno nadmoćnijih i inferiornijih. U knjizi je predočena i jedna strana prevla-

davanja prošlosti – prerada slike historije krajem XX stoljeća: društvena uvjetovanost nove epohalne svijesti, glavni obrasci nove planske ideologizacije prošlosti, ali i deformacija užegrupnih i ličnih sjećanja izazvana novim sukobima i interesima. Prikaz odnosa kulture sjećanja i politike odnosi se na posthladnoratovske svjetovne institucionalizirane forme sjećanja u Evropi. Prestanak "hladnog rata" razotkrio je mnoge historijske mitove u Francuskoj, Italiji, Rusiji, Japanu. Švicarska, primjerice, više nije spasilac svijeta kao u vrijeme sukoba supersila, niti je Austrija žrtva nacizma.

Predmet Kuljićevog istraživanja je promjena identiteta koji su sadržani u viziji prošlosti nakon sloma evropskog socijalizma. Njegovo urušavanje razotkrilo je unutarnju labilnost slika prošlosti i svega što se na njoj zasnivalo, od ličnog identiteta do partijskih ideologija. Identitetu se prilazi kao pretežno interesno uslovljenoj i ideološki uobličenoj, a ne kao izvan vremenskoj imanentnoj vrijednosti. Kuljić je pratio jednu stranu idejne krize, i to prije svega u Evropi, iako svijet već dugo nije evrocentričan. Sa raspadom evropskog socijalizma došlo je do snažne krize identiteta. Integracija socijalizma odveć je počivala na nekoliko primarnih društveno-integrativnih faktora vrijednosti koji su diktirali ili potiskivali ostale: klasna pripadnost je marginalizirala nacionalnu i vjersku. Na pitanje šta je nakon sloma evropskog socijalizma najteže predvidjeti, Kuljić konstatira da je to upravo prošlost, jer je ona, prije svega, slika koju mi sebi od nje stvaramo. Ona se ne održava, već se, polazeći od društvenog okruženja, rekonstruira. Preradena, "prepakirana" historija ističe egzistencijalnu važnost ciljeva u sukobu i stvara glorificiranu viziju vlastite grupe. U historiografiju sve više prodiru pojmovi "sjećanje" i "historijska kultura". Sve dok je historija bila monopol moćnih, sjećanje je bilo privilegija popularnih oblika protesta siromašnih i potlačenih. Sjećanje je bilo historija onih koji nisu imali pravo na historiju.

Socijalizam treba shvatiti kao višeslojan i protivrječan spoj modernih i nemodernih crta. Odnos prema socijalizmu u toku XX stoljeća nije bio statičan. Sa promjenama svijesti mijenjali su se njegova pravdanja i kritike. Došla je svuda do izražaja nekritička imitacija zapadnih standarda u analizama društveno-političke strane historijskog razvoja. Kuljić je prikazao glavne i opšte crte historiografskog revizionizma u Evropi 90-ih godina XX stoljeća. Skrenuo je pažnju na državni i akademski revizionizam u gotovo svim evropskim zemljama, pokazujući njihove glavne motive i sadržaje u nastojanjima da se izmijeni odnos prema neslavnoj prošlosti. Antifašizam je kod mnogih ideologija primarni sadržaj kojim se dokazuje progresivna orijentacija režima, pa revizionisti dovođenjem u sumnju ovog sadržaja, pokušavaju osporiti legitimnost režima. U klimi antifašizma fašizam čak postaje salonski. Pozivanje na fašiste znači pozivanje na najdosljednije antikomuniste. Kraj XX stoljeća u istočnoj Evropi doveo je do restauracije konfesionalnih i nacionalističkih, pretkomunističkih identiteta. Dobrica Ćosić 1992. piše: "Buduća revolucija na ovoj zemlji gde su vladali ko-

munisti, staljinisti, titovci treba da bude – paljenje papira! Paljenje svih papira, paljenje svih knjiga, svih tekstova i novina napisanih od komunista i pod njihovom vlašću. Paljenje svih "revolucionarnih" i štampanih knjiga od prvog svetskog rata pa nadalje. Našu pismenost" – završava on, "treba započeti od Miroslavljevog jevanđelja". Postkomunizam pokazuje bezbroj lica. Glavni izvor revizionizma u zemljama bivšeg socijalizma je obnovljeni, snažni nacionalizam koga nose konvertiti. Kod tumačenja revizionizma, moraju se imati na umu i konkretne protivrječnosti, interesi i motivi uticajnih struktura koje podstiču, ubrzavaju ili koče traganje za sjenkama prošlosti. Strasti sadašnjice porađaju izmijenjene historijske interpretacije.

Kuljićeva traganja su imala nekoliko opštih ciljeva: predstaviti ključne sadržaje nove epohalne svijesti - kako se manifestiraju u novom viđenju prošlosti, razdvojiti ideološke od naučnih i središnje od pratećih sadržaja u nepreglednoj "graji" i analizirati glavne isključivosti novom interesnom polarizacijom. Opredjeljenje autora su u teorijskom pogledu determinirala njegova sociološko-historijska istraživanja, a u idejnopolitičkom pogledu vrijeme u kome je ono sazrijevalo. Osnovna vizija novog epohalnog stanja i primarni elementi pristupa iznijeti su veoma studiozno. Dio knjige je posvećen i međunarodnim debatama s kraja "vijeka ideologije", jer su u njima ponajviše izdiferencirana različita gledišta. Pristup ovom istraživanju građen je pod uticajem predstavnika društvene historije: E. Hobsbauma, M. Levina, J. Koke. U dijelu knjige o Jugoslaviji, opredjeljenje autora najizraženije je u kritičkom stavu prema masovnoj, neskrivenoj konverziji intelektualaca. O tome su, na karakterističan način svjedočile i pocijepane biografije historičara: s jedne strane doktorati iz socijalističkog doba, a sa druge strane antikomunističke knjige. Taj rascjep otkrivao je suprotnosti između ranijeg jugoslavenstva i novog, narastajućeg nacionalizma. Teško je susresti u psihologiji revizionista otvoreno suočavanje sa afektivno shvaćenom vlastitom ulogom. Nemoguće je odreći se anahronih doktorata i knjiga na osnovu kojih su stečena naučna zvanja. "Zbilja izgubljene stvarnosti" je čvrsto zapisana i biografija se ne može u cjelosti mijenjati. Međutim, ako se prošlost nije izbrisala, mogla se preraditi. Revizionizam počiva na selektivnom zaboravu. Kuljić je posebnu pažnju posvetio srpskom i hrvatskom revizionizmu, odnosno njenim tzv. umjerenim verzijama (revizionizam "srednjeg obima"), kod historičara Jugoslavije: dr. B. Petranovića i dr. D. Bilandžića. Dokumentirane su kontradiktornosti u njihovim radovima prije i poslije sloma SFRJ i obrazac prerađene prošlosti, nošen, prije svega, naraslom brigom za vlastitu naciju. Emotivno jezgro srpskog i hrvatskog revizionizma je ugroženost nacije. Krize i opasnosti traže manihejska tumačenja. Kod prikaza sukobljenosti savremenog različitog srpskog i hrvatskog historijskog sjećanja, Kuljić ustvrđuje da je uticaj prisutne perspektive žrtava kod obje strane u saznajno-sociološkom pogledu, identificiran kao glavni podstrek iskrivljene vizije, jer je ostavio malo prostora za istraživa-

nje sjenki historije vlastite nacije. Kritika pristrasnosti koje izviru iz veličanja vlastite nacije ovdje se shvataju kao nužni uslov realnog poimanja složenog procesa prevladavanja prošlosti. Analizirajući srpsku historiografiju, Kuljić piše da se ona krajem XX stoljeća brzo renacionalizirala, ali u antitotalitarnom duhu. Nacionalna tradicija je normalizirana kao središnji istraživački prioritet. Normalizaciji nacionalnog bio je potreban kritički kontrastav, odnosno isticanje razloga "zapostavljanja" nacionalnog. Socijalizam stiče tretman krivca i totalitarnog uljeza u nacionalnoj tradiciji. U historiografiji je, ističe autor, spoj amnestije i amnezije složen ne zato što je napuštanje apologije socijalizma možda bolno proživljeno, već što je diskvalifikacija ličnosti, grupa ili sistema skopčana sa pravdanjem novih različitih interesa i identiteta. Mnogi intelektualci su između amnestije i amnezije izabrali konverziju ka etnokratskom liberalizmu, pa njihova obrada socijalizma teče bez obrade vlastite biografije.

Kuljić polazi od teze da se vlastita prošlost može prevladati samo suočavanjem sa njenim tamnim stranama. Iracionalnost se ne smije skrivati, potcjenjivati niti zanemarivati. Po njegovom sudu prevladavanje prošlosti nije proces koji treba da vodi izmirenju sa zločinima i oprostu, već procesu učenja kako da se živi sa sjećanjem na to da su "zločini deo naše istorije i našeg grupnog identiteta, i da zapravo ništa ne može da nas izmiri sa tim delima", da "nacionalni zločini treba da ostanu živa rana". Ćutanje je destruktivno: "Što je veća greška i krvavija njena posljedica, to je teže za ljude da je prihvate" – kaže Sforza. Nema spremnosti niti političke volje za suočavanje sa autoritarno-ratnom prošlošću, te se prikriva na različite načine osnovni razlog suočavanja: sprečavanje da se prošlost ponovi. Ozbiljno suočavanje sa prošlošću je složen proces koji obuhvata suštinske vrijednosti jednog društva, ali nije moguće bez pritiska međunarodne zajednice. Na Balkanu je Evropa "najdublja", prošlost se lahko "zagrijeva", tu historijsko pamćenje najviše koči globalizaciju, pa su i sukobi oko identiteta i sjećanja najdramatičniji. Sporovi oko historije, teritorije, jezičkog i vjerskog identiteta imaju tradicionalno nasilan karakter i povezani su sa najkonfliktnijim poglavljima evropske historije. Problem nije u balkanskom *"višku historije"*, već u pristupu prošlosti i njenom devijantnom tumačenju, filozofijama antimoderne i prividno moderne, prožimanju stručne i laičke svijesti, u uvjerenju da istina donosi nesreću, zanemarivanju činjenice da je historija brojne narode učinila marginalnim. Historijsko sjećanje više dijeli nego što ujedinjuje balkanski prostor gdje egzistiraju društva sa problematičnim vredonosnim sistemima. Na Balkanu nema prošlosti bez istine, mada se ona nerijetko, uslijed raznih unutarnjih i vanjskih pritisaka, kompromisno relativizira i žrtvuje radi uspostave i održavanja mira. Mir je potreban multinacionalnom kapitalu a ne objektivna istina o prošlosti.

Izabrana prošlost se uvijek mijenja, ukazuje autor, uslovljena političkim standardima današnjice. Zato se i tradicije izmišljaju i dotjeruju. Politika podjednako uspješ-

no koristi sjaj i bijedu historije. Kolektivno sjećanje nije nužno istinito viđenje prošlosti, već više funkcionalno, tendenciozno i selektivno, koje pomaže održanju i funkcioniranju grupe. Kolektivna prošlost se razlikuje od objektivnog historiografskog znanja. To je društveno integrativan sadržaj, a ne racionalna misao. Historičar mora biti kadar da prizna, a ne samo da pravda neprijatne istine identiteta koji osmišljava. Nakon svakog državnog i nacionalnog poraza nedužnost je bila najčešći identitet i alibi.

Fašizam je ekstremni nacionalizam, a dosljedno rastumačeni antifašizam, shvaćen kao teorijski postulat i moralno-politička vertikala XX stoljeća, najpouzdanija je osnova kritike raznovrsnih oblika nacionalističke uskogrudosti. Autor smatra da svaka normalizacija nacionalizma slabi kritičnost prema fašizmu: "Uzor novoj antifašističkoj kulturi sećanja ne treba da bude vašingtonski spomenik palim Amerikancima u vijetnamskom ratu, nego berlinski Holokaust spomenik žrtvama nemačkih zločina". Političke promjene, bez osjećaja odgovornosti, krivice i potrebe za svođenjem računa sa grjesima prethodne vlasti, mogu biti samo neiskrene. Hana Arent je ukazala da svaka vlada preuzima odgovornost za djela i nedjela svojih prethodnika, a svaka nacija za djela i nedjela iz svoje prošlosti. Etnonacionalizam nije nepoznat nijednom političkom sistemu, mada "istina prijeti vlasti, a vlast prijeti istini". Džordž Orvel je napisao da su nacionalističke ljubavi i mržnje *"dio svakog od nas, sviđalo se to nama ili ne"*. Retardirana nacionalna i politička svijest će zadugo biti limitirajući faktor emancipacije. Duboke predrasude su, često opterećene emocijama, pored izraženih simpatija i antipatija, višestruko imune na kontraargumente koje izviru iz suprotnih iskustava i saznanja. Generalizacije vode u zablude. Suočavanje sa prošlošću afirmira nove demokratske vrijednosti jer povlači jasnu liniju razgraničenja između neslobode prošlosti i demokratske budućnosti.

Tumačenje historije koju čine "procesi dugog trajanja", veoma je složeno. Danas postoji *"tržište prošlosti"* koje zabavlja, politizira i traumatizira. Prošlo je vrijeme jedinstvene jugoslavenske historijske svijesti, iznosi autor, ali će proći i faza isključive polarizacije historiografija novih balkanskih država. Historijsko znanje treba da omogući da se u budućnosti oformi diferencirano i višeslojno razumijevanje prošlosti koje ne bi bilo podređeno društveno-integrativnoj funkciji historiografije. Kuljić zaključuje da ima dobrih razloga za tvrdnju da samo radikalno prevladavanje prošlosti, odnosno prestanak njenog instrumentaliziranja, može biti razvojni činilac ujedinjenja, i da može doprinijeti stvaranju evropske svijesti. Bez izmjene naučne kulture nemoguće je očekivati promjene u političkoj kulturi. Kuljićeva obimna knjiga na to jasno ukazuje. Dok ideologija misli da posjeduje istinu, dotle nauka za njom stalno traga. ■

Safet Bandžović